

Я. С. Хонігсман (Львів)

С. М. Дубнов — дослідник єврейського етносу

Розповідається про життєвий і творчий шлях відомого історика — С. М. Дубнова, насамперед аналізується його багаторічна плідна діяльність на ниві дослідження складного минулого єврейського етносу.

Понад 50 років тому фашистськими варварами був убитий один з основоположників єврейської історіографії, автор відомих праць з історії євреїв Симон Маркович Дубнов. Він поділив долю десятків тисяч жертв ризького гетто, яких нацисти знищили у грудні 1941 р. Ілля Еренбург в мемуарах «Люди, годы, жизнь» розповідав зі слів свідка, що під час перебування С. Дубнова у цьому гетто вчений зустрівся з його комендантом Йоганом Зіббертом, який колись був студентом професора й слухав його лекції з історії стародавнього Сходу в Гейдельберзькому університеті. Нацист, насміхаючись над професором, сказав йому одного разу: «Яку нісенітницю Ви нам розповідали! Ви хотіли нас розжалобити і вірили в торжество гуманізму. Смішно!»¹

Нацист не спроможний був зрозуміти ідеї гуманізму, як і твори С. Дубнова в галузі історії східноєвропейського єврейства, які були визнані багатьма дослідниками. Останні вважали, що його праця, насамперед десятитомна «Всесвітня історія єврейського народу» (Берлін, 1925—1928; Рига, 1936—1939), здійснили переворот в історіографії даної проблеми.

До нього єврейська історіографія висвітлювала насамперед історію культури свого народу, його національного духу, релігії.

Зовсім іншу методологію дослідження історії єврейського народу застосував Симон Маркович Дубнов (1860—1941 рр.). По-перше, він виступив як піонер у дослідженні минулого східноєвропейського єврейства. По-друге, вчений був одним з перших, хто вивчав соціально-економічне життя народу на фоні його культури та релігії. Головним героєм його досліджень став саме народ.

С. М. Дубнов народився у 1860 р. у невеличкому білоруському містечку Мстиславі (Могильовської губернії), в заможній релігійній сім'ї. Дитинство провів у глухій провінції, в умовах «межі осілості», де євреям було заборонено все те, що в інших країнах Європи їм дозволяли. Їх життя проходило тут в повсякденній боротьбі за існування. Головною турботою було те, як прогодувати дітей та себе. Величезна економічна відсталість, жалюгідний стан єврейських містечок Білорусії, убогість їх мешканців визначали також і їх духовне життя, яке багато чим нагадувало атмосферу середньовіччя. Однак й тут після відміни кріпацтва у 1861 р. стали зароджуватися елементи капіталістичного способу виробництва. Нові виробничі відносини проникали в замкнуті середньовічними традиціями єврейські містечка, пробуджуючи молодь до нового життя. Нові віяння культури принесли з собою ідеї хаскалі (просвітительства), що мали великий вплив на підростаюче покоління. Вони викликали в нього жагуче бажання пізнати світські науки, вирватися із затхлої атмосфери гетто, змінити існуючі умови життя. В цьому середовищі виховувався в молодості юний Симон. Він жив у будинку діда, який суворо стежив за успіхами внука в хедері, де він вивчав священне писання та талмуд. Завдяки дідові та його знайомим «маскилим» (просвітителям) Дубнов став поповнювати свої знання, вивчав самостійно російську та французьку мови, ряд природознавчих наук та історію. В

¹ Эренбург И. Люди, годы, жизнь.— М., 1966.— Ч. 5—6.— С. 214—215.

16 років Симон прибув до Петербурга, де став готуватися до вступу в університет. До вищого учбового закладу він не потрапив, але незабаром став співробітником єврейських російськомовних періодичних видань — «Російський єврей» та «Схід». Там він опублікував свої перші історичні дослідження «Головні моменти з історії єврейської думки», «Сабатай Цеві та псевдомесіанізм у XVII столітті»; «Яків Франк і його секта християнствуючих» й ін. В цих працях автор значну увагу приділяв історії євреїв на Україні, питанням взаємозбагачення культур обох народів.

У 80-х роках минулого століття С. М. Дубнов захопився дослідженням руху хасидизму,* присвятив йому значну кількість наукових статей у 1888—1893. В цих публікаціях автор не тільки розповідав про історію виникнення цього руху, а й показав вплив української культури на його формування.

Вивчення питань, пов'язаних з псевдомесіанізмом та хасидизмом, привело молодого Дубнова до систематичного вивчення історії євреїв у Східній Європі: в Польщі, Литві, Україні та Росії. В той час він знайомиться також з концепціями німецьких та російських марксистів. Проте вони його не полонили. Його більше переконали праці філософів позитивістів та неопозитивістів, під впливом яких він перебував тривалий час. Він також віддавав тоді данину космополітичним поглядам на релігію Ренана. Все це позначилося на його лояльному ставленні до реформаторів іудаїзму в Німеччині та Росії. Їх вплив визначив також його погляд на талмудистсько-рабинську літературу, заперечування національної єдності єврейства. «Євреїв різноманітних автономних центрів об'єднує лише релігійна спільність», — вважав Дубнов. У цьому дусі був написаний ряд його статей, що з'явилися у журналі «Схід» в 80-х роках за підписом «Критикус».

Під час перебування в Одесі Дубнов подружився з багатьма відомими тоді єврейськими письменниками та діячами культури: з Менделем-Мойхер-Сфорим, Шимоном Фругом, Ахад-ха-Амом та Шолом-Алейхемом. І хоча він у молоді роки негативно ставився до мови «ідиш», тепер виступав у цьому питанні послідовним плюралістом. Дубнов вважав, що для євреїв засобами спілкування закономірно виступають кілька мов: «ідиш», «іврит» та мова того народу, серед якого вони живуть. Він писав: «Було б національним злочином не використовувати мову «ідиш» в боротьбі з асиміляторами, беручи до уваги той факт, що ми не можемо сподіватися на те, що давньоєврейська мова незабаром перетвориться на мову діаспори. Мова «ідиш» нам дуже дорога, але будувати всю нашу національну культуру на «ідиш» означало би ігнорувати євреїв, які не розмовляють цією мовою»². Пізніше, коли деякі лжелітератори почали нападати на Шолом-Алейхема та інших єврейських письменників, що видавали свої твори мовою «ідиш», звинувачуючи їх у тому, що вони заграють з простими людьми та відривають їх від мови Біблії, Дубнов виступив на захист цієї мови. Вже маючи на той час великий авторитет у середовищі єврейських діячів культури, він закликав їх підтримувати письменників-ідишистів. В одному з листів Шолом-Алейхем писав Дубнову в 1887 р.: «Я не знаю, як Вам дякувати за ту добру справу, яку ви звершили, ... виставляючи дорогий мені «ідиш» в прекрасному світлі, на який він, безсумнівно, заслугує. На жаль, мало хто поділяє Вашу думку. Багато хто дивиться на нас, як на маленьких людей: одні дивуються, інші дивляться на нову літературу крізь жовті очі, сповнені ненависті, згоряють від злості. Тому я повинен Вам особливо дякувати за Ваше співчуття»³.

* Хасидизм — релігійно-містична течія в іудаїзмі, яка виникла в першій половині XVIII ст. серед єврейського населення Волині, Поділля та Галичини.

² Фолькс-Штіме (Голос народу, вид. мовою ідиш). — Варшава, 1982. — 6 берез.

³ Советиш Геймланд. — Москва, 1990. — № 3. — С. 163.

На початку 90-х років С. М. Дубнов виступив ініціатором створення Російсько-єврейського історичного товариства, при сприянні якого він звернувся «До всіх осіб, які співчують справі збирання на місцях історичних документів», з проханням шукати та надсилати йому матеріали з історії євреїв у Росії, зокрема на Україні та в Польщі. Заклик Дубнова почули в колах інтелігенції, і йому почали надсилати різноманітні історичні матеріали.

Вони виявилися цінною основою його дальших досліджень з історії єврейського етносу Східної Європи. У цих працях Дубнов особливу увагу приділив історії автономії для єврейства, щоправда гіперболізуючи при цьому роль її окремих центрів в історичному процесі.

Вплив позитивізму, з одного боку, і праць Г. Греца, який уперше в європейській історіографії узагальнив фактичний матеріал з минулого єврейського етносу в різних країнах, з іншого, ще помітний у статтях Симона Марковича, опублікованих у першій половині 90-х років. Більшість їх була передрукована в німецьких та польських періодичних виданнях. У другій половині 90-х років Дубнов почав дедалі більше схилитися до визнання ролі національної ідеї в історії та житті єврейства. Причиною цього була нова хвиля антисемітизму, яка прокотилася по країнах Європи. У Франції з метою шельмування євреїв реакція організувала «Справу Дрейфуса». В Росії, на Україні та у Польщі реакційна преса почала нове їх цькування, особливо інтелігенції. В цих умовах багато представників останньої почали все більше переконуватися в тому, що єдиним шляхом розв'язання проблеми антисемітизму може бути вихід євреїв з країн, де вони розпорошено проживали, і поселення їх у своїй власній країні. Зароджувався та формувався як політична течія сіонізм, виникла всесвітня сіоністська організація, заснована Теодором Герцлем у 1897 р. Тоді ж з'явився єврейський робітничий союз «Бунд».

Під впливом цих подій погляди С. М. Дубнова значно змінилися. Він почав розглядати єврейський народ, зокрема, як культурно-історичну групу, що незалежно від того, зберегла вона з минулого чи втратила (часткове або цілком) свої зовнішні атрибути — расовий тип, територію, державність або мову, визнає себе нацією, яка має певну спільність у своїй минулій самобутній еволюції.

У «Листах про старе та нове єврейство»⁴ Дубнов поставив ряд кардинальних питань з приводу його історії. Він писав: «Як це могло статися, що народ, розселений по світу, втративши державність, власну країну, зберігся протягом багатьох століть? Чи здійснилося це завдяки Торі або з допомогою дисципліни, нав'язаної народу Талмудом, чи завдяки тривалій ізоляції євреїв у гетто та кагальній автономії або завдяки його незламній вірі в месію, який неодмінно прийде, і народ Ізраїлю відродиться на власній давній Батьківщині?». Всі ці фактори відіграли свою роль, але головний з них — це те, що єврейський народ зберіг свою національну самосвідомість. «Самосвідомість нації є головним критерієм її існування, — зазначав Дубнов, —... Саме суб'єктивні або духовні фактори національного типу є вінцем еволюції останнього»⁵.

Що ж до єврейської нації, то вона, на думку Дубнова, являє собою вищий тип культурно-історичної або духовної нації. В цьому ще відчувається вплив Г. Греца. Але чим більше Дубнов заглиблювався у вивчення історії України, Польщі та Росії, тим помітнішим ставало його прагнення вивчати не тільки релігійне та національне минуле євреїв, а й саме життя народу, з'ясувати, як він розвивається та змінюється в різних умовах існування. «Ми — представники нового покоління, — писав С. М. Дубнов, — розуміємо, що наш народ протягом багатьох сто-

⁴ Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе. 1897—1902 // Восход.— 1902.— № 5.

⁵ Восход.— 1902.— № XIV.— С. 114.

літь не тільки переживав і терпів. Він також будував своє життя в різних умовах, як визначена соціальна група. Метою написання історії (історіографії) є визначити етапи його розвитку та умов цього будівництва»⁶. Щоб визначити особливості кожного етапу історії єврейства та умов його розвитку Дубнов виявляє два найважливіших фактори, які мали вплив на формування та процес розвитку цього етносу. Перший — це навколишнє середовище, другий — визначений національний центр, який мав вплив на малі центри єврейства. Спочатку це були Ізраїль та Вавілонія, потім — Іспанія, Франція, Німеччина, країни Східної Європи. Така методологія вивчення історії диктує Дубнову необхідність поділити загальну історію єврейського народу на східну і західну.

Ці епохи у свою чергу автор також поділив на ряд періодів. Зокрема, епоху перебування євреїв на Сході він поділив на такі періоди: 1) Від 1200 до 233 р. до н. е., тобто до зруйнування Перської монархії греками; 2) від 233 р. до н. е. до 70 р. н. е., тобто від початку еллінізації ізраїльських земель до зруйнування Другого храму в роки іудейської війни проти римських загарбників; 3) від 70 р. до 1000 р. нашої ери. Цей період характеризується суперництвом між двома головними національними єврейськими центрами — в Єрусалимі та Вавілоні.

Такий же підхід у С. М. Дубнова до періодизації західної епохи в історії євреїв. Він розділив її також на 3 етапи: 1) від 1000 р. до 1500 р. В цьому періоді виділяється послідовно ряд національних центрів: іспанський центр єврейського національного життя, потім французький та німецький; 2) від 1500 р. до Великої французької революції 1789 р. Цей період характеризується існуванням двох національних центрів: 1) у Німеччині і 2) в Польщі та на Україні; 3) Від 1789 р. до першої світової війни 1914 р. В цей період виділяються два центри: німецький з своїм рухом хаскалі та польсько-українсько-російський, де єврейська культура досягла високого рівня розвитку на мові «ідиш»⁷.

У дальшій роботі над всесвітньою історією єврейського етносу С. М. Дубнов визначив 4-й період його історії, який характеризується виникненням нових національних центрів єврейства — в Америці та Палестині. Ця періодизація була покладена в основу його наступних досліджень.

Наприкінці XIX ст. С. М. Дубнов активізував працю над історією євреїв у Польщі, на Україні та в Росії. В результаті цього у 1901 р. з'явився «Підручник єврейської історії» у 3-х томах для юнацтва. Одночасно почала видаватися його ж «Загальна історія євреїв» (теж три томна) як додаток до журналу «Восток» (1904—1906 рр.). Четвертий том був виданий під назвою «Найновіша історія єврейського народу. 1789—1881 рр.»⁸ У всіх цих працях вчений проводив ідею, що «єврейський народ сформувався в процесі пристосування до тих умов, у яких він жив». Але, щоб він зберігся як етнос, йому необхідна широка культурно-національна автономія в рамках тієї державності, в якій він живе. «Євреї скрізь утворюють не державу в державі, а націю серед націй, — писав Дубнов, — і як духовна або культурна нація єврейство не прямує ні до територіального, ні до політичного відособлення, а тільки й тільки до суспільної та національно-культурної автономії, до визнання історичної й психологічної необхідності національної еволюції єврейства і відстоювання своєї «автономності в усіх сферах життя». Ця концепція отримала повне пояснення у відомій статті С. М. Дубнова «Єврейство як духовна (культурно-історична) нація серед політичних націй»⁹. Ав-

⁶ Дубнов С. Евреи // Формы национального движения в современных государствах. — СПб., 1910. — С. 86.

⁷ Дубнов С. Что такое еврейская история? // Восход, 1893. — № IX—XII; 1893. — № XII. — С. 132.

⁸ Дубнов С. Учебник еврейской истории. В 3-х т. — СПб., 1900—1901: Всеобщая история евреев // Восход, 1901—1906; Новейшая история еврейского народа 1789—1881. — СПб., 1914.

⁹ ВЕК. — Рига. — № 5 (8). — 1991. — С. 23—24.

тор поставив у ній таке кардинальне питання: «Чи може єврейство, залишаючись нацією в цілому, бути рідним елементом у політичних організаціях, до яких воно входить? Або, іншими словами, чи члену єврейської нації, який живе в іншій країні, може бути властива любов до батьківщини, відданість її інтересам, тобто те, що зветься патріотизмом? На це дуже важливе питання С. Дубнов відповів у згаданій статті такими словами: «Вимагання євреями національної автономії в країнах, у яких вони проживають, не можуть іти так далеко, як вимоги ірландців чи поляків. Євреї, як стародавні жителі Європи вимагають для себе лише громадянської та політичної рівноправності. Як члени духовної чи культурно-історичної нації вони вимагають тієї національно-культурної автономії, яка повинна бути надана кожній нації, яка бажає розвиватися самобутньо... За умов задоволення цих двох вимог та природної прив'язаності євреїв до своєї другої батьківщини їх патріотизм в різних країнах не може підлягати сумніву. Євреї, який задоволений своєю батьківщиною, може і повинен бути патріотом країни, в якій проживає, залишаючись в той же час відданим сином своєї розпорошеної, але єдиної єврейської нації»¹⁰. Отже, підсумовував С. Дубнов, «єврейський духовний, культурно-історичний націоналізм не протистоїть загальногромадянським обов'язкам євреїв у країнах, де вони проживають. Вони всюди утворюють не державу в державі, а є нацією серед інших націй. Їх національні інтереси збігаються з політичними інтересами країни, де проживають».

С. М. Дубнов не сприймав ні сїонізм, ні марксизм. Він залишився відданим ідеї культурно-національної автономії, вважаючи що «євреї — це народ, домівкою якого є весь світ». Тому він боровся за таку автономію для російського, в тому числі й для українського єврейства.

Ця вимога стала програмною для «Єврейської народної партії» (Фольксспартай), заснованої Дубновим у 1906 р. Ця партія проіснувала до 1918 р., але великого впливу ніколи не мала¹¹.

Вчений активно виступав проти асиміляції євреїв. Він писав: «Асиміляція є не тільки відмовою від національних інтересів єврейства, а й запереченням індивідуальної свободи єврейської нації, її рівноцінності у міжнародній культурній сім'ї». Він вважав, що асиміляція є результатом соціальних забобонів. «Асимільований євреї,— це людина, яка підкоряє свою національну особу іншій нації,— писав С. Дубнов.— І з яких мотивів він би не виходив, він є жертвою несвідомого атавізму безправності, психологічної вразливості, яка стає й етичною вразливістю, тому що він покидає табір пригнічених, щоб приєднатися до верстви людей, що торжествуює»¹².

Дубнов брав активну участь у громадському житті євреїв. Наприкінці XIX ст., відмовившись співробітничати як з сїонізмом, так і з «Бундом», він не переставав працювати для свого народу. Вчений був одним з організаторів Товариства для поширення освіти між євреями Росії, домагався створення для них національних шкіл, активно співробітничав з єврейськими літературним та історико-етнографічним товариствами, редагував щоквартальник «Єврейська давнина», який видавався останнім, брав участь у створенні ряду єврейських енциклопедій в Англії, Франції та Росії.

С. М. Дубнов був справді народним істориком. Він вважав, що народ повинен досконало знати своє минуле, оскільки таке «пізнання сприяє розвитку та зміцненню національної самосвідомості, гідності та самоповаги. Власне тому він багато разів перевидавав свій перший підручник з єврейської історії. У 1932 р. Дубнов писав: «Ціле покоління виховувалося на цій книзі, яка у російському оригіналі витримала 18

¹⁰ Там же.

¹¹ Гутман С. С. Дубнов // Фолькс-штїме (мовою ідиш).— Варшава.— 1982.— 6 берез.

¹² Дубнов С. Еврейство как духовная нация...— С. 26.

видань»¹³. Цей підручник часто видавався у Німеччині, Польщі, а в перші роки радянської влади (1922—1923 рр.) — в Москві та Петрограді. У 1922 р. С. М. Дубнов переїхав з Петрограда в Ковно, а потім — у Берлін, де продовжував працювати над «Всесвітньою історією єврейського народу». Ця монументальна десятитомна праця була вперше видана німецькою мовою у 1925—1929 рр., а російською — у 1936—1939 рр. в Ризі. Назва цього твору повністю відповідає його змісту, формі та структурі. Слід підкреслити, що визначення структури, як і періодизації історії єврейського народу, є надзвичайно складною, порівняно з конструюванням структури історії інших народів, справою. Це тому, що майже дві тисячі років євреї розпорошені по багатьох країнах. Їм довелося пережити чимало національних катастроф та трагедій. Незважаючи на це, вони зберегли себе як народ, свою духовну цілісність і зв'язки з усіма общинами в різних державах світу. В цьому полягає феномен єврейського етносу та, відповідно, складність як періодизації так й її структури. Ці труднощі С. М. Дубнову вдалося подолати.

Після приходу Гітлера до влади у 1933 р. вчений переїхав до Риги. Там він продовжував працювати над своїми рукописами. Виступав як публіцист, викриваючи сутність фашизму. В одній із статей, надрукованій у журналі «Цукунфт» в 1937 р. в Парижі, він вимагав об'єднати всі сили єврейства в «Народний фронт» для боротьби з фашизмом. У листі до історика А. Черіковера у 1938 р., який боровся за повернення до ортодоксального іудаїзму і молитов, С. М. Дубнов писав: «Єдиною надією єврейства є прогресивні сили світу. Разом з ними треба боротися проти фашизму, інакше ми загинемо або будемо існувати поряд з усім людством»¹⁴. Напередодні другої світової війни паризькі ортодокси, очолювані А. Черіковером, видали збірку статей під назвою «Народдоріжжі», в якій закликали повернутися до консервативного іудаїзму, до духовного гетто та молитов. У відповідь на це С. М. Дубнов написав свою статтю для наступного тома цього збірника, в якій зазначав, що «не емансипація єврейства винна у зростанні фашизму... Вихід зі створеного становища не в поверненні духовного гетто, а в послідовній та безкомпромісній боротьбі проти фашизму»¹⁵.

В Ризі Дубнов продовжував працю над своїми мемуарами, які він писав з 1921 р. Перші два томи їх були видані у 1934—1935 рр., третій — у 1940 р. З приходом фашистів цю книгу було знищено, а в 1954 р. — відновлено і видано Спілкою російських євреїв у Нью-Йорку.

Коли фашисти окупували Ригу, Дубнов був хворий. У вересні 1941 р. його заарештували. Незабаром, за вимогою члена юденрата Шліттера (з Відня), його ненадовго звільнили, а потім направили в гетто. Там він продовжував працювати над своїми спогадами та рукописом. 8 грудня 1941 р. його, за розпорядженням латвійського ката Данскопа, забрали з будинку, в якому він мешкав, і включили в чергову колону смертників. З ними він пройшов останній свій шлях. Професора С. М. Дубнова фашисти вбили в Румбуле, під Ригою, де загинули майже всі євреї столиці Латвії¹⁶.

Так загинув відомий дослідник історії єврейського етносу Симон Маркович Дубнов — автор багатьох ґрунтовних праць, які увійшли в золотий фонд духовної творчості народу.

Одержано 14.10.91.

Рассказывается о жизненном и творческом пути известного историка — С. М. Дубнова, прежде всего анализируется его многолетняя плодотворная деятельность на поприще исследования сложного прошлого еврейского этноса.

¹³ Гутман С. Вказ. праця.

¹⁴ Эрлих В. Живым и только до конца (из книги «Жизнь с дедом») // ВЕК.— 1991.— № 5 (8).— С. 21—22.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.